

Իւրօրոգիութեան Արարար . . . անսահման . . .

Յաւօք սրտի տեսնելով «Մշակ» օրագրի «Կրօնի» Ազգութեան եւ խղճի ազատութեան անուններով գլորած ձուր վնասակար հետեւանքն, որեւ գտաւ թէ իւր արձագանքն եւ թէ զօրեղ հակագարձ պատասխաններն «Մեղուի» մէջ, բայց Հայ ազգութեան եւ կրօնի միութեան հարցն տակաւին բոլորովին պարզուած չլինելով, կամենումեմ սոյն յօդուածով պարզել ըստ կարի, ուստի խնդրեմ տեղի շնորհել պատուական Ամսագրոյդ մէջ:

ՀԱՅ ԱԶԳԵԻ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՅԻ.

«Մշակ» իբրեւ բերան Հայ բողոքականաց և գրիչ լուստերական պ. Ամիրխանեանցի, գլորեց այդ ձուր թէպէտ ստացաւ իւր պատասխանն լիովին, և մեր ընթերցողներս սպասումէինք կարդալ «Մշակի» մէջ սղնսւած բար յետ կոչել իւր ձուրն տեսնելով նորա մէջ, երբեմն «Մասիսից» արտաապած «Մշակի» և բողոքականաց հակառակ յօդուածներ — Հայ բողոքականաց և միսիօնարաց Հայ ազգութեան և կրօնի արած փաստաց կատարեալ պատկերներ ու ապացոյցներ: Բայց նա, մեծ պ. Գ. Արծրունին կրկին թոյլ տուեց իրան Համախեցի Հայ բողոքականաց և պ. Ամիրխանեանցի Ժիզուիթութեանց բերան դառնալ. թերևս միմիայն «Մեղուին» հակառակելու և պատասխանելու մտօք, ըստ առաձին, թէ «քո մածուն սպիտակ է, իմ մածուն սև է. թէ քո մածուն սև լինի, իմը կը սպիտակի»:

Մեր չեմք թերահաւատում պ. Արծրունու հայասիրութեան և ազգասիրութեան վերայ, բայց թէ, նա Հայ կրօնի սկզբունքն ու ճշմարտութիւն ճանաչումէ թէ ոչ, տակաւին հարց է, ինքն կամ ապագայն պիտի պարզէ, մեր գիտեմք որ նա, պ. Արծրունին թէպէտ դառնայ այս կամ այն ազանդի հեղինակ անդամ, թէպէտ գտնուի Զինատանում, կամ Եւրոպայում, կամ Հայաստանում, միևնոյն հայասիրութեան ոգին, կունենայ և սարժանք կը համարի իրան Հայ անունը (ոչ Հայ կրօն), բայց բնաւ չի երաշխաւորի որեւիցէ Ամիրխանեանցի կամ Համախեցի Հայ բողոքականի նոյն հայութեան ոգին ունենալու և հայ անուն կրելու ցանկութեանը, թէպէտ նորա Ժամանակից օգուտ քաղելու համար հագել են հայ անուն իբրեւ ԴԷՄԱԿ, նորանով օրսեր անելու համար:

Պ. Արծրունին լինելով միայն քաղտրպիկաւ, լեզուագէտ և շատ ուսմանց գէտ, բայց ոչ բնաւ պատմագէտ և կրօնագէտ, ընկաւ պ. Ամիրխանեանցի սարքած ոստայնի մէջ, ձեռն ու ոտն խճճուեցան, սկսաւ աշղի վերջին շէշէ, շէշէ, երգել, Թերևս հայասիրութիւն թոյլ տուեց «Մշակին» հաւատալ հայ լեզուով խօսող Ժիզուիթին, չմտաբերելով որ, իւր հայասիրութիւնից աւելի կրօնասէր ֆանատիկոս էր պ. Ամիրխանեանցն, չիմանա-

լով որ, ամենաքաղցր զինին երբ քացախի, ամենասաստիկ է լինում, Հայ կրօնից դուրս եկածը սարսափելի թշնամի է դառնում իւր թողած կրօնին և ազգութեան: Օրինակներ չառ կան, մէք բաւականանալք Աստուծով, Մեհհրուժանով, Պոյնաճեանով, Հասունով, Սիմոնիկով, Ամիրխանեանցով և այժմեան Հայ բողոքականներով և Հայ կաթողիկոսներով և Մահմետականացած Հայերով, եթէ պ. Ամիրխանեանցը գերմաներէն լեզուաւ խօսէր, գուցէ պ. Արծրունին չհամակրէր նորան և հակակրէր: Ամիրխանեանցն այժմ միայն Հայ լեզուաւ և Հայ դիմակով իւր թակարդի մէջ որսաց ազատամիտ, հայասէր Արծրունուն:

Պ. Ամիրխանեանցը կարգաւոր «Մշակի» մէջ տպւած «խենթ» վէպի հերոս Աւարդանի երազը, «200 տարուց յետոյ Հայեր լուսեռականացած» փութաց կործնել 200 տարին, փութացնելով նոյն երազի իրագործումը: Հագաւ Հայ անուն իբրեւ դիմակ, մի քանի կոպէկ տուեց Հայ սովատանջներին (աւելի իւրայնոց, ինչպէս արին միսիօնարներն, յորդորեց իւրայինք, որ իբրեւ միութեան նշան՝ հետեւեն իրան, այնու համակրութիւն գտնեն Հայ ամբողջութիւնից, և ազատ մտնեն հայ արտերի մէջ, ցանածի վերայ կրկին ցանեն որոմն *):

Մենք չեմք ներում մեզ մտնել կրօնական և Աստուածաբանական խնդիրների մէջ, արդէն 1800 տարուց ի վեր Հայ եկեղեցու ուղղափառութիւնը յայտնի է իւր անցեալով ու ներկայով, թէպէտ պ. Ամիրխանեանցը ցանկանումէ և հրաւիրումէ նոյն հարցին, մենք կ'աշխատենք ցոյց տալ, որ իւր դիմակն այսինքն, Հայ անունը յայտնել է մեզ իւր հազնոյի ներքին գոյնն ու նպատակը, մէք կ'աշխատենք ապացուցանել, որ առանց Հայ ազգութեան Հայ կրօն և եկեղեցի չկայ, և առանց Հայ կրօնի և Հայ եկեղեցու Հայ ազգութիւն չկայ և չի կարող լինել, կ'աշխատենք ցոյց տալ որ, եթէ երկրագնդի վերայ մեան միայն երկու անձինք Հայ կրօնի ու եկեղեցու անդամ, այն երկու անձինքն միայն կազմում են Հայ ազգութիւն, Ապացուցանենք մեր ասածը, թող լսեն պ. պ. Արծրունին և Ամիրխանեանցը, թող խղճմտանօք դատեն ընթերցողներ, և իրանց վճիռն յայտնեն «Մշակին»:

Հայ ազգն և Հայ եկեղեցին միմեանց առնչակից են, այսինքն, այնպիսի տարբեր գոյութիւններ, որ մին առանց միւսի չի կարող լինել, Հայ ազգն և Հայ եկեղեցին այնպէս միացել են, այնպէս խառնուել ու զանգուել, տարրացել են, որ անկարելի և անհնար է եղել որոշել, սկսած այն օրից, երբ ստացաւ Քրիստոնէութիւն. 19 դարուց ի վեր եղել է մի խմոր, մի զանգւած, մի մարմին, այնպէս որ Հայ ասելն նշանակումէ Հայ եկեղեցու

(*) Պ. Ամիրխանեանցի գաղտնի նամակների վերայ յետոյ պատեհութիւն կուենենանք խօսել, որ գրել է Վաղարշապատ: Յ. Մին եւ Վան. գերբնիկ Պ. Ինչ...

անգամ. և Հայ եկեղեցի տանն, նշանակումէ Հայ ազգ. Հայ Հայ, որ ան-
գամ չլինի Հայ եկեղեցու. Հայ Հայ, եկեղեցու անգամ. որ Հայ չլինի
Հայ եկեղեցուց. դուրս Հայ ազգութիւն Հայ, Հայ ազգից դուրս, Հայ եկե-
ղեցի Հայ, թէպէտ ազգն ու կրօնն ունին իւրեանց առանձին նշանաբան-
ներն, առանձին յատկութիւններ, լեզու, զարդութիւն, հայրենիք, ձեռ-
Հայ ազգութիւն և Հայ կրօն բաղկացրել են մի գոյութիւն, ինչպէս առաջ
և ջուր բաղկացրել են քար, երբ փշի քարն, դառնայ արագ, այլ ևս
քար անունը կորցնումէ. և առանց ջրի կրկին չի դառնում քար. Ասկի
բացայայտ օրինակ — մարմին և հոգի, որ ունին առանձին յատկութիւն-
ներ, միացել, եղել են մարդ, երբ բաժանին, այլ ևս հոգին չի կոչում
մարդ, և ոչ էլ մարմինը. մինչև միանան, չեն կազմում մարդ. Այս օրի-
նակս թող խորթ և դժուար չթուի ընթերցողին. Հայ ազգը Բրիտանեո-
թիւնը հոգւոյ պէս է միացրել իւր գոյութեան հետ, ինչպէս վերև ասա-
ցինք, « Եթէ Հայ ազգութիւնն հետզհետէ սպառի զանազան տարրերի մեջ
խառնուելով և մնան միայն երկու անձինք, այն երկու անձինքը պիտի
կազմեն Հայ ազգութիւն, ինչպէս կազմեցաւ մեկից և իւր հետ միացրեց
շատ տարրեր, ազգաւ, լեռուով և կրօնիւ. Հայաստանի բնիկ ազգերից
շատերը միացան Հայկի հետ, կոչեցան Հայ, յետոյ Արծրունիք, Բաղրա-
տունիք, Մամիկոնեանք և այլ տարրեր, հետզհետէ կրօնիւ, լեզուով և
անունով միացան Հայոց հետ, միայն պատմական անուն էին պահում.
Ինչպէս այժմ ևս կան Բաղրատունի, Մամիկոնեան, Արծրունի անուն
կրողներ, որ Հայ են. Թէ սխալ է օրինակս, թող պ. Գրիգոր Արծրունին
յայտնէ թէ, ինքն Ասորու ծագումն ունելով, Ասորի է լեզուով, կրօնիւ
կամ որ և իցէ Ասորի յատկութեամբ, Բնական օրէնք է. փոքրը մեծի մեջ
կորչումէ. մի կամ ջուրը մի կարաս գինւոյ մեջ ածելով, թէպէտ չի ու-
շնչանում, բայց էլ ջուր չի կոչւում, այլ զինի. նոյն օրինակաւ և մի կա-
թիլ գինին, ջրի մեջ. բայց փոքրը թէ ունի բնական կամ արուեստական
նշաններ, զօրութիւն, ինչպէս աղեր և գոյներ, մեծամասն ջրի մեջ պա-
հում են իւրեանց զօրութիւնը լուծելով հանդերձ. Հայ ազգ իւր ներ-
գործիչ զօրութիւն ունելով կրօնը, երբ կորցրել չէ զայն, թէ բնական լի-
նի Եւրոպա կամ Ասիա, Ափրիկէ կամ Ամերիկայ, կամ որ և իցէ մի
կղզու մեջ, մոռացած լինի իւր լեզուն, շրջապատւած լինի քաղաքակիրթ
կամ անքաղաքակիրթ ազգերից, մինչդեռ պահումէ իւր կրօնն — իւր ներ-
գործիչ զօրութիւնն, նա Հայ է, և Հայ անունով է պարծում, ազգանունը
կրօնի անունով, և կրօնի անունը ազգի անունով փոխադարձ ընդունելով
իւր վերայ. Վերջապէս իւրաքանչիւր Հայ անհատ, երբ ունի Հայ եկեղե-
ցու հաւատն ու նորա կրօնի ծէսը, նա ուր լինի, Հայ է և Հայ անունով
է պարծում. Ընդ հակառակն՝ երբ կորցնէ իւր ներգործիչ զօրութիւնը —
կրօնը, թէպէտ բնական լինի Հայաստանի կետրոնում, գիտենայ միմիայն
Հայ լեզու, շրջապատւած լինի իւր համազգիներից միայն. նա այն ժամա-
նակ ամօթ է համարում իրան՝ Հայ անուն կրելն, այլ Բ-դ-ւ-ւ-ն կամ

Կաթնի (Հայ յունագրաւն) կամ Կաթնի, անուններով է մկրտում զինքն Պարտաւարումն անել այդ, ինչ ազգի կրօն որ ընդունել է, նոյն ազգի Հայն այն է պահանջում. ինչ ազգի ներդրածիւ զօրութիւն որ ստացել է, նոյն ազգի ամբողջութեան պիտի հետեւի ինչպէս վերեւ ասացինք Հայ տարրի հետ միացած Արծրունեաց, Բագրատունեաց և Մամիկոնեանց համար, նոյն է և Հայ կրօնից բաժանուած և ուրիշի կրօն ստացող Հայու համար, Թեպէտ կան սակաւ բացառութիւններ, և ամեն ուղիղ կանոնն ունի իւր բացառութիւնը. բայց բացառութիւնը ընդհանուր կանոնն է, մասնաւորից ընդհանուրը չի ձեռնարկուած: Հակահասունեան Կաթնիներ, Մխիթարեան Հայրեր, դուրս և պ. Արծրունին և Մելիք-զադէն պատկանին այդ բացառութեան (*):

Հայ Կաթնի դարու մասնաւորութիւնք յայտնի ապացոյց են Հայ եկեղեցու և ազգութեան անընչացութեան, Վարդան և իւրայինք, երբ առեւ բռնս ընդունեցին մոգաց օրէնքը, Հայ ազգը նորանց իրիւ ազգութեան և կրօնի թշնամի ծանաչեց, երդմամբ ուխտեց «եղբոր ձեռքը բարձրանայ իւր հարազատ եղբոր վերայ, եթէ նա ուրացել է Աստուծոյ պատուիրանը, հայրը չինայէ որդուն և որդին հօր պատւին» կրնը կոտի իւր ամուսնու հետ, ծառայն իւր տիրոջ հետ (Նդիշէ), եթէ պ. Արծրունին պատմագէտ լինէր, Հայոց եկեղեցու անցնալը մի անգամ աչքէ անցուցանէր, կամ բարեհաճէր ցանկ հիմայ կարգաւ Նդիշէի պատմութիւնը բնաւ և բնաւ չէր համարի պ. Վախիտանեանցի ազգակործան խորհրդոց, պիտի սրէր նորան իրիւ մարդ և ասէր իրիւ մեծապար թշնամի Հայ կրօնի և ազգի:

Մեր չեմք քարոզում մոլեւանդութիւն — ֆանատիկոսութիւն. Հայ եկեղեցին խաղաղասէր է, և այս խաղաղասիրութիւնը նորան իրիւ բնաւորութիւն և բնութիւն է դարձել, բնաւ չի հալածել և չի հալածում ոչ մի կրօնի անդամաց, թեպէտ միշտ հալածանք է կրել, միշտ նախատւել է, ծաղր է եղել թէ օտարներից և թէ իրանից բաժանուած փոքրամասնութիւնից, մինչև իսկ այժմ ըստ Մշակի, գրածին Տփլիսու մէջ անգամ յանդգնում են ծաղրել Հայ եկեղեցու ձեւը, իրանից բաժանուած Հայերն *):

Հայ եկեղեցին միայն խօսքով և իհարկին զենքով և վաճանով պաշտպանել է զինքն, որով պահել է իւր դոյութիւն մինչ ցայժմ և նոյնպէս պիտի պաշտպանէ մինչ ցմիրը և պահէ իւր գոյութիւնն:

Հայ եկեղեցին չէ անեցել և չունի միսիօնարներ, և որոնցով թակարարութիւն, աւելի պարզն, այլոց ցանած մտքուր ցորենի վերայ որոմեացաններ, Հայ եկեղեցին բաւականանաւ միայն Հայ ազգով, չէ ձգտում աղղակի և անաղղակի բանութեամբ ուրիշ ազգերից անգամներ յափըռափել, միայն աշխատում արաւապանել իւր անդամներին յայտնի որսորդներից կամ սխալաբանութիւն գոյլերից, Հայ եկեղեցուց ոչ մի ազանդի հե-

(*) Թող չե՛ն պ. Արծրունին, որ իւր տեւր շինելու աչք հանեց:

ղինակ դուրս չէ եկել մինչ ցարդն ոչ մի ազգից իւր աղանդին հետեւնելու ճիգ թափած չէ՝ լայց ծտար եկեղեցուց վիժած Լուսերականի աղանդին հետեւող Հայ անուն կրող Ամիրխանեանցներ տւիցել է՝ Հայ եկեղեցին և ազգը սիրումէ ամեն ազգին իբրեւ մարդութեան անգամ, իսկ իւր ազգակցին և կրօնակցին սիրումէ իբրեւ իւր մարմնոյ մասն և իբրեւ իւր ընտանեաց անգամ, Հայ եկեղեցին կղերական չէ՝ ազատ ժողովրդական է՝ ազգային է՝ զայն պաշտպանելն ամեն անհատի պարտքն է և իրաւունք, իբրեւ ազգային իրաւունք, վասն զի Հայ կրօն և ազգութիւն մի գոյութիւն է եղել և մի մարմին՝ իւր անշտկցութեամբ։

Հռոմի Պապի Լուսերի և Պարտ ընկերութեան որսողի միջնորդներին նպատակը ոչ կրօն է, ոչ բարոյականութիւն և ոչ լուսանորութիւն, այլ զանազան ազգերից մի հաւաքածոյ ազգ կազմել մի համայնք ստեղծել և տարածել կրօնի պատրուակաւ ամեն ազգի և ամեն տան մէջ խռովութեան սերմեր ցանկնով միմեանց թշնամի անել։ Հայ եկեղեցին պաշարած այս որսորդներէն չեղած մտնականդ մասնատականութեան զանազան կիսաբարբարոս ծիղերից, ներքին ոչնարագգեստ գողերից, ուրիշ հնար և միջոց չկայ ազատելու, այլ միայն ազգայնութեան և կրօնի զանգուածը պինդ պահելով կարող ենք պաշտպանել մեր սրբազործած հաստատութիւնք եկեղեցու սեպհականեցով և շխարհել թեզուի թիրանսանների ճարտարախօսութիւնց, այնու վեասկ մեր դոյութեան բաժանելու յաղթել։ Մեզանից բաժանուած, հայ դիմակով Ամիրխանեանցներ տակաւին չկարացած վեասկ եկեղեցու և ազգի միութեան խմորին պահանջում են Պարսի մէջ գերեզմանատուն (անձամկայթ եկեղեցի) Աւանա մէջ, ազգային ժողովից առաջնորդի քուէարկութեան իրաւունք երբ պ' Ամիրխանեանցին յաջողի ընդհանրացնել Հայ ազգ և եկեղեցի անանձին տարրեր մարմիններ ճանաչել տալու գաղափարն, այն ժամանակ Աղարշապատցի Յրոտաբերեց Մարտիրոսը պիտի սրահանջէ Էջմիածնից Հոփոսիմէի կամ Գալիանէի վանքն Ժողովարան անել Հայ բողոքականաց, Շամախցիք էլ իւրեանց բաժին պիտի ստանան Շամախու մէջ։ Պոյաճեանն Տիգրանակերտի մէջ Միմնիկն Բաղիշու և Մշու մէջ, և ամենքն ի միասին Ս. Երուսաղէմի մէջ պահանջներ կոչենեան իրանց հաժարելով իբրեւ հարազատ և օրինաւոր որդի հայ ազգութեան և ժողովն նախնեաց հաստատութեանց Մեր Մուրաթեան վարժարանի հարցը զեռ չլուծեա՞ծ, Էջմիածնական և Երուսաղէմական հարց պիտի յարուցանեն, գուցէ այն ժամանակն անգամ Մշակ բողոքականաց հարցի օրգան դառնայ։

Մարդ երբ մուր ճանապարհի ելքը նախատեսէ և վտանգը գոչալէ, իրան օգուտ պիտի համարի ճանապարհի կիսուց յետ գառնալ, ինչպէս արին Հակահասունեաներից Իւն-Հաւելը Մխիթարեան հայրերից Ինչ-Հաւելը որ նախատեսելով հայութեան ընդունի իւրեանցից և ճանաչելով որ արտաքոյ Հայ եկեղեցու հայութիւն չկայ, թօթափեցին իւրեանց ոտներն Պապի թակարդից, դիմեցին Հայ եկեղեցու ծոց, արժան համարեցին

ծառայել Հայ եկեղեցու և ազգութեան օգտին:

Մի քանի րոտ էլ Կ. պօլսոյ Ս. Ներսէս Պատրիարքի վերաբերմամբ «Մշակի» ՄԻ ՔԱՅԼ ՅԱՌԱՋ վերնագրով գորած ձռին նախընդ վերջացնումեմ՝ յօդուածս որ առանց գորան էլ արդէն երկարեցաւ որոյ համար ներողութիւն եմ խնդրում ընթերցողներէց:

«Մշակի» մէջ կարգայինք: «Մի քայլ յառաջ»... Ներսէս պատրիարքը այցելեց բողոքականաց Ռօբերթեան վարժարանին... յետոյ՝ էլ ի՞նչ, — ոչինչ, բայց Մշակի և Ամիրխանեանցի համար շատ ինչ ամենայն ինչ: Մեկըրդադէի երազի շուտափոյթ կատարման նշան: Ներսէս պատրիարքն իւր քաղաքավարական պարզ այցելութեամբ ընդունեց բողոքականաց հետ միանալն, եթէ այդ այցելութիւնից հետեւեալ միութիւն, հետեւեալ ազատութիւն տալ բողոքականաց մանկ Հայ եկեղեցին: ազատօրէն որսեր անել, ուրեմն Պարսիկ Խաներն էլ շատ անգամ այցելել են Էջմիածին Միւսոնի օրհնութեան հանդիսին, քիւրտ Պատրիարքն Եւսեմ — մահմուտ բեգ այցելել են Աղթամարս, շատ վաղիւր եր յաճախել են Հայոց եկեղեցեաց օժման և զպրոցոց բացման հանդիսին, Հայոց կաթողիկոսներ և պատրիարքներ ևս փոխադարձ այցելել են «Շախսէ վախսէ» հանդիսին, Մզկիթներու բացման հանդիսին, շատ հաւանել են և պարգևներ են տուել, ուրեմն կայացաւ միութիւն, վճռեցաւ միակրօնութիւն, ազատութիւն, մի հօտ մի հովիւ: Եթէ ուսումնարանի այցելութիւնը «Մշակ» դարապիտի համարեց, պ. Ամիրխանեանցը վերանորոգութեան հիմն համարեց, իսկ եթէ Ժողովուրդն օրհնութեան հանդիսին այցելէր Ներսէս պատրիարքն, անշուշտ պիտի քարոզէին թէ «Ներսէս պատրիարքն ընդունեց բողոքականութիւն»: Բայց թէ պ. Ամիրխանեանցն ի՞նչի այնպէս է ցոյց տալի, դա էլ Հայ անուան հետ մի զիմակ է, որպէս զի յաջողի զէմ նորանով խաբել պարզամիտներին և որսալ Ներսէս պատրիարքի քաղաքական պարզ այցելութիւնը խրախուսում ևս ումն և յառաջադիմութիւն (ինչ ազգի և դաւանութեան էլ որ պատկանի զպրոցն) ոչ թէ խրախուսում ևս պարտ ընկերութեան կամ լուսաբանութեան միջոցառումներին ու որոմնացաններին, և համարում ևս իւրաքանչիւք որ բաց թողուն եկեղեցու դուռը ձգեն վահան և արժուն հսկողութիւն, որ ազատ մանեն, յափշտակողներն ու ճանկեն որսեր խուսի խուսի:

Պ. Արծրունի, դու քաջ զիտես, որ խաբեին ամօթ չէ մոլութիւն չէ, այլ խաբին է վատութիւն և մոլութիւն: Սողոմունն անգամ խաբեցաւ պատմութեան և կրօնի տեղեկութիւն չունենալով խաբեցար Ամիրխանեանցի կակուղ լեզուին և Ժիզուրիթութեանց, նորա լարած որդալթի մջ ընկար, եթէ յամառիք ու չխոստովանի թէ ի-բ-է, էմ, շարունակէր կրկին Ամիրխանեանցի և Շախսեցի բողոքականաց բերան և փաստաբան լինելու պաշտօնդ, հաստատեք որ Հայ եկեղեցին մեծ կորուստ կը համարի ձեզ պէս մի ազատամիտ, հայասէր, գործունեայ Հայ:

